

Jij bent niet zoals andere moeders

Angelika Schrobsdorff

Jij bent niet
zoals andere
moeders

Het levensverhaal van een gepassioneerde vrouw

Uit het Duits vertaald
door Irene Dirkes

Nieuw Amsterdam

De vertaler ontving voor deze vertaling een projectsubsidie
van het Nederlands Letterenfonds

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt
door ondersteuning van het Goethe-Institut



Oorspronkelijke titel *Du bist nicht so wie andre Mütter*

© 1992 Angelika Schrobsdorff

© 2016 Neuausgabe: dtv Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG, München

© Nederlandse vertaling Irene Dirkes / Nieuw Amsterdam

Omslagontwerp Nico Richter

Omslagbeeld © H. Armstrong Roberts / Getty Images

NUR 302

ISBN 978 90 468 2343 9

www.nieuwamsterdam.nl



'Jij bent niet zoals andere moeders,
Je hebt geen oude handen
en geen wit haar
En je omringt me niet met
verstikkende zorg.'

De eerste strofe uit een gedicht van Peter Schwiefert,
opgedragen aan zijn moeder

HET TOTAAL ANDERE

Vandaag, 30 juni, haar verjaardag, heb ik het dunne, langwerpige boekje uit de kist gehaald waarin ik de dingen van vroeger bewaar. Het is van stevig karton met een zwart-gouden versiering langs de randen en een gouden opschrift. Er staat:

LEVENSVERRHAAL
VAN ONS KIND
ELSE

De hoeken van het boekje zijn wat beschadigd, verder oogt het als nieuw. Het is achtennegentig jaar oud. Ook de ingeplakte eerste haarlokjes van Else zijn achtennegentig jaar oud, maar ze zien eruit alsof ze eergisteren zijn afgeknipt. Ze zijn bruin, vervolgens honingblond en ten slotte, in 1897, koperrood. Is haar onvergankelijk? Vergaat het niet tot stof? Het voelt zijdeachtig aan onder mijn vingers. Toen ik Else, mijn moeder, leerde kennen, had ze bronskleurig haar, sterk als de manen van een paard. Ze oogde altijd ongekap, ook als ze net van de kapper kwam. Haar volle, kortgeknipte krullen waren niet in bedwang te krijgen. Het was niet het enige aan haar wat niet te bedwingen was. Ik had graag haar krullen en haar vitaliteit geërfd. Maar op deze punten – en nog een paar andere – heb ik meer van mijn vader.

O god, de ongerijmde gedachten die me bij de aanblik van het rode boekje overvallen, de herinneringen, het verlangen! Verlangen naar het verleden waarin ik leefde, verlangen naar een verleden waarin ik niet heb geleefd. Berlijn rond de eeuwwisseling. Wat stel ik me daarbij voor? Waarschijnlijk een intacte, inmiddels verdwenen wereld: trams en door paarden getrokken dubbeldeksbussen; kasseien en gaslantaarns; solide huizen met de kleur van koffie verkeerd en ‘deftige’ villa’s in grote

tuinen; draaiorgels, bloemen- en fruitstalletjes, worst- en krantenverkopers; de eerste luxe warenhuizen; dansgelegenheden, cafés met een strijkorkestje, chique eetgelegenheden met obers in rokkostuum; variététheaters en schouwburgen; parken in alle tinten groen, met donkere, prachtige bouwwerken en onverzettelijke monumenten; de Kurfürstendamm en Unter den Linden, waar heren in een zwart colbert met een grijs gestreepte broek en dames met een mof, een met bloemen versierde hoed en een hooggesloten blouse flaneerden; en rond de stad de meren, de Spree, de dennenbossen waar de mensen in huurrijtuigen naartoe reden om te picknicken en te roeien, en waar ze in een uitspanning witbier dronken en gehaktballen aten terwijl er een militaire muziekkapel enthousiast speelde.

De wereld van mijn moeders jeugd. Was die zo? Was die intact? Daar lijkt het wel op.

‘Ik was het kleine, geliefde meisje van Joodse ouders, liefdevolle ouders, liefdevoller kan niet. Wij, mijn drie jaar jongere broertje Friedel en ik, waren gelukkige kinderen en het ontbrak ons aan niets.’ Dat schreef ze.

De aantekeningen die haar moeder Minna over haar leven maakte, zijn nogal karig, en ik kan me voorstellen waarom. Minna’s literaire smaak was streng, en het boekje dat ze waarschijnlijk van een van haar vele familieleden had gekregen, stond vol met pijnlijke gedichten, zoals: Buiten bloeit alles zo prachtig/ Het is een en al geur en glans/ Rond het schomm’lend wiegje/ Zweven engelen in hemelse dans.

‘Buitenissig’ noemde ze zoiets, een woord dat ze vaak gebruikte. Een hoed kon buitenissig zijn, een persoon, een toetje, zelfs een begrip. Het beeld dat sommige mensen, vooral jongeren, van de liefde hadden, was bijvoorbeeld volkomen buitenissig. Liefde tussen man en vrouw was niet meer dan inbeelding. Kinderen waren de enige grote liefde en het enige echte geluk van een vrouw, en met dat doel sloot je een huwelijk, een weloverwogen, door de ouders gearrangeerd en geregeld huwelijk. Wat kon jou de wereld schelen met je familie waarin je je geborgen voelde; die jou nodig had, voor wie je er moest en wilde zijn, van de eerste tot de laatste snik.

Dat was Minna’s instelling, en dat was de voorwaarde waarop ze

trouwde met de vrolijke, hartelijke Daniel Kirschner, een man met een buikje, ogen als waterdruppels en de eigenaar van een groothandel in jurken, blouses en peignoirs. Na twee jaar werd Else geboren.

De geboorteadvertentie, die vast in een Joodse krant werd geplaatst en op de eerste bladzijde van het rode boekje is geplakt, is bescheiden:

Wij zijn zeer verheugd over de voorspoedige geboorte
van ons gezonde dochtertje

DANIEL KIRSCHNER EN ECHTGENOTE MINNA, GEB. COHN

BERLIJN, 30 JUNI 1893

Hoe zal ze er toen hebben uitgezien, de kleine, fragiele Minna, die ik niet anders heb gekend dan in zwarte kleren, waaruit alleen haar handen en haar gezicht staken, een lang, smal, door scepsis en melancholie verduisterd gezicht dat meteen ophelderde en begon te stralen als ze haar kleinkinderen om zich heen had. Ze rouwde nog altijd om haar zoon, had mijn moeder me uitgelegd, ze kwam niet over zijn dood heen. Siegfried, die gelukkig Friedel werd genoemd, was in 1918 overleden aan de Spaanse griep. Ik heb nooit een foto van hem gezien of een woord van mijn grootouders over hem gehoord, want alleen al het noemen van zijn naam had een desastreuze uitwerking op Minna's gemoedstoestand.

Ik kan me dus nauwelijks voorstellen hoe ze er als jonge vrouw uitzag, in lichte kleren en op haar gezicht een overmoedige lach. Nee, overmoedig was ze waarschijnlijk niet, maar wel tevreden, want haar leven, waar ze geen buitenissige eisen aan stelde, had haar een verstandig huwelijk met een goede, zachtaardige man en de geboorte van een gezond kind geschonken. Misschien was ze zelfs vrolijk of in ieder geval een beetje vrolijk, maar aanleg tot melancholie heeft ze vermoedelijk altijd gehad.

Haar voorouders kwamen uit Spanje en het Sefardische bloed had haar uiterlijk bepaald: een lichte olijkleurige huid, bijna zwarte, amandelvormige ogen en prachtig dik, golvend haar dat ze in mijn tijd in een stevige, staalgrijze knot opstak. Het gotische schrift waarin ze de belangrijkste ontwikkelingen van haar dochter in het rode boekje schreef, is even fragiel en netjes als zijzelf. Ze noteert gewicht, inentingen, het

eerste tandje, de eerste stapjes en de eerste woordjes. Uit de bladzijden met de titel 'Dagboek' maak ik op dat Elsje al met tweeënhalve maand haar eerste jurkje draagt, met negen maanden voor het eerst de bokkenpruik opzet, op haar eerste verjaardag wordt gefotografeerd – de foto is goed gelukt – met anderhalf jaar 'Anna Marie', 'Vos van onze ganzen heb je weer een weggedieft' en 'Word wakker, het zonnetje is al op' zingt, met ruim twee jaar de hele *Piet de Smeerpoets* uit het hoofd kan opzeggen, en met vierenhalf jaar naar de kleuterschool gaat, waar ze haar eerste handwerkje maakt, dat echt alleraardigst is gelukt.

Deze aantekeningen laten al duidelijk het uitgestippelde levenspad van de kleine Else zien. Ze wordt vanaf haar babytijd klaargestoomd voor een welgesteld huwelijk, waarin ze niets anders moet en mag zijn dan vrouwtje en moeder.

Het is ongetwijfeld Minna die binnen het gezin de lakens uitdeelt, wat Daniel zonder protest laat gebeuren. Hij houdt van zijn vrouw en waardeert haar, hoewel ze hem nooit de warmte en tederheid geeft die meer voor hem zouden gaan betekenen dan de onberispelijke vervulling van haar huwelijkse plichten. Hij erkent haar als slimmer en intellectueler, want ze komt uit een veruit betere familie. Sigmund, haar vader, was arts in West-Pruisen; Aaron, zijn vader, bakker ergens bij de Poolse grens. Zij komt uit een gezin met zes kinderen en genoot een goede opleiding, hij had acht broers en een zus en moest op zijn veertiende van school. Zij had boeken gelezen en piano gespeeld, hij had met zijn acht broers brood moeten bezorgen en in het koor van de synagoge gezongen. Zijn moeder was vroegtijdig bij de elfde bevalling gestorven, zijn vader, een orthodoxe Jood, had overdag in de bakkerij staan zwoegen en daarna tot diep in de nacht in de Thora gelezen en de Talmoed bestudeerd. Nadat de negen zoons voortijdig van school waren gehaald, werden ze de wereld ingestuurd om een ambacht te leren – waar en wat dan ook. Ze waren alle negen in het veelbelovende Berlijn beland en bouwden daar een fatsoenlijk bestaan op. Op hoge leeftijd verhuisde hun vrome vader ook naar Berlijn, waar hij bij een van zijn zoons introk. Hij stelde huiverend vast dat zijn kinderen, die streng in de leer waren opgevoed, de geboden van de Heer zeer verwaarloosden en zwichtten voor de verleidingen van de goddeloze tijd.

Ik ken maar één verhaal over mijn overgrootvader Aaron. Vermoedelijk het enige verhaal dat Else vanwege de verstrekkende gevolgen niet is vergeten. Ze moet het ergens na mijn dertiende hebben verteld, want daarvoor had ik – en dat van mijn vader – slechts over één Jood gehoord, en dat was Jezus.

Dit is het verhaal: toen ze vierenhalf was ging Else naar de zogenaamde kleuterschool, waar ze voor het eerst met christelijke kinderen in aanraking kwam. Die waren net als zij, ze lachten, speelden, haalden kattenkwaad uit en praatten net als zij. Maar toen Kerstmis naderde, veranderde er iets. De kinderen hadden het over andere dingen, over dingen waar zij nog nooit van had gehoord: het kerstkindje en de Kerstman, Jozef, Maria en de drie koningen, van wie één een Moor was. Ze hadden het over cadeaus, kerstbomen, engelen, kerststerren en een volledig ingerichte kerststal: kindeke Jezus, het heilige paar, ezel en os.

‘Allemaal dom geklets,’ zei Minna toen haar dochter haar met beweringen en vragen overstelpte, ‘niet naar luisteren.’

Maar Else luisterde wel, ze kon aan niets anders meer denken, ze droomde ervan. Vlak voor het grote feest werd er in de kleuterschool een kerstboom neergezet, die door de kinderen prachtig werd versierd, kleurrijk en fonkelend. Met gevouwen handjes stonden ze voor de boom en zongen het ene kerstlied na het andere. Else, die toen ze anderhalf was al ‘Vos van onze ganzen heb je weer een weggedieft’ kon zingen, pikte de liedjes meteen op en zong ze thuis voor haar ouders. Die krompen bij het ‘Lieflijk Kindje met goud in het haar’ ineen en besloten Else tijdens dergelijke gevaarlijke feestdagen niet meer naar school te laten gaan. Maar de schade was al aangericht. Het kind wilde per se een kerstboom. Ze ging tekeer en huilde net zo lang tot haar ouders, murw gemaakt en zelf bijna in tranen, een klein boompje haalden met een paar ballen en lametta. Geen kaarsjes, want Daniel was panisch voor brand en vastbesloten op dit verderfelijke punt niet toe te geven. Toen de sober versierde boom stond en Else met gevouwen handjes ‘Stille nacht, heilige nacht’ aanhief, werd er aangebeld. Daniel, kwaad vermoedend, ging naar de deur, gluurde door het spionnetje en zag een waaivormige witte baard en een grote zwarte hoed. Als dat geen teken van de Heer was! Hij rende terug

naar de kamer, greep het boompje en smeed het in de bezemkast. Daarop liet Else zich op de grond vallen en schreeuwde om haar kerstboom. Haar grootvader, die eindelijk was binnengelaten, stond op de drempel en overzag zwijgend en ernstig de situatie: zijn kleindochter door een boze geest bezeten, zijn zoon bij wie het zweet over het gezicht liep, zijn schoondochter wit als een laken. De kleine was volkomen buitenissig, zei Minna ten slotte, en dat was ook geen wonder met al dat kerstbomengedoe.

Overal kerstbomen, zei Daniel, en nu had het kind koorts en fantaseerde ze van alles.

Else werd in bed gestopt, Minna ging bij haar zitten en streelde het verhitte, wanhopige gezichtje. Er zijn belangrijker dingen dan kerstbomen, troostte ze Else, en morgen zou ze de chanoekakaarsen aansteken.

De volgende dag nam Daniel zijn dochter op schoot en wijdde haar in het jodendom in. Hij vertelde over een tempel in het verre Morgenland die verwoest was, en over een volk dat over de hele wereld was verspreid. Hij vertelde over de enige God, die geen witte baard had en al helemaal geen zoon. En die God was haar God.

Else vond het verhaal over het kerstkindje mooier, en een God zonder gezicht en zonder familie kon haar ook niet zo bekoren.

Het was de eerste sprong in het echte leven van de kleine Else, en als ze er iets van begreep, dan was het dat ze om een onduidelijke reden anders was dan de kinderen op de kleuterschool en er daarom bij hen thuis nooit meer een kerstboom zou staan.

De Kirschners woonden in Charlottenburg, in de Bismarckstraße. Het is een typische Berlijnse straat in de binnenstad: breed, recht, lang, niet mooi, maar ook niet uitgesproken lelijk. Ik heb nog maar één van de oude huizen terug kunnen vinden, een kolossaal grijs herenhuis met op de begane grond een blauw betegelde viswinkel. In die tijd zagen de huizen er waarschijnlijk allemaal zo uit en was de straat misschien smaller en met meer bomen. De woning waar Else van haar geboorte tot aan haar eenentwintigste woonde, verschilde vast niet veel van de mij later bekende woning in de Grolmanstraße, die voor mij het summum van veiligheid en gezelligheid was. Het kan zijn dat ze iets groter

was en niet op de begane grond lag. Maar de zware, zwarte, met krullen versierde meubels, voor honkvaste generaties gemaakt, de vitrine met de min of meer waardevolle porseleinen beeldjes, kristallen glazen en zilveren heilige voorwerpen, de geborduurde kleedjes en de gordijnen met ruches waren er toen ook al. De keuken grensde aan een vierkante achterplaats met wat gras en een paar bomen, en de oven waarin Minna haar gans braadde of de met jam gevulde pannenkoekjes van zanddeeg bakte, werd met briketten gestookt. In die tijd hadden de Kirschners nog een dienstmeisje, maar ze mocht niet aan de oven komen. Wat begreep een christelijk dienstmeisje ook van de goede Joodse keuken! Minna was huisvrouw in hart en nieren, en ik zal nooit begrijpen waarom ze nog geen fractie daarvan aan haar dochter heeft doorgegeven. Else was haar hele leven niet in staat een eetbare schnitzel te bakken of op een behoorlijke manier een bezem vast te houden. De enige huishoudelijke bezigheid die ik haar ooit heb zien doen, was het uitwassen van een zakdoek, die ze tegen de badkamertegeltes plakte om te drogen en glad te worden. Deze methode heeft zo'n indruk op me gemaakt dat ik mijn zakdoeken tot op de dag van vandaag aan dezelfde procedure onderwerp, waarbij ik hoofdschuddend elke keer inwendig moet lachen. Minna moet ervan overtuigd zijn geweest dat haar dochter een goede partij zou huwen zodat ze permanent het leven van een mondaine vrouw kon leiden en nooit in verlegenheid zou worden gebracht om wat voor huishoudelijk karweitje dan ook te moeten verrichten. O, wat heeft ze zich vergist!

Else groeide dus op in een gegoede Joodse familie, in een warm, veilig nest waarover haar ouders met uitgespreide vleugels, scherpe blik en spitse snavel waakten; aan de zijde van haar lieve, verwende broertje, in een clan met talrijke ooms en tantes, neven en nichten. Ze was en bleef een grappig, gezond en ongecompliceerd kind dat van levenslust en overgewicht uit haar kleren barstte. Maar voor Minna en Daniel was elk pondje minder de voorbode van een ongeneeslijke ziekte en daarom zagen ze er angstvallig op toe dat hun Elsje in overvloed kreeg waar ze het meest van hield. 'Een jong mens moet eten' was hun devies, en daarmee legden ze de grondslag voor Elses latere figuur.

Haar mollige postuur deed geen afbreuk aan haar charme. Onder het

babyspek tekende zich een bekoorlijk gezicht af met grote, vlakke wangen, enorme donkere ogen en een mooie, krachtige neus. Haar bronskleurige vlecht had de lengte en dikte van een reusachtige slang en maakte haar het leven moeilijk.

‘Hang je vlecht naar voren,’ riep haar moeder haar elke ochtend na als ze naar school ging. Minna was voortdurend bezorgd over dat prachtstuk, want er liep in die tijd in Berlijn een kwajongen rond die van achteren bij de meisjes hun vlecht afknipte.

Else had piano- en vioolles, kreeg privéonderwijs in Frans, werd ingewijd in opera en theater en ze kreeg veel Duitse boekenklassiekers cadeau. Ze bezocht een christelijke meisjesschool, omdat die in de buurt lag en haar ouders banger waren voor een van de vele ongelukken die een jong meisje in de grote stad konden overkomen dan voor een niet-Joodse schoolopleiding. Ze leerde makkelijk en hoefde zich niet in te spannen, ze was een goede leerlinge en was heel geliefd bij de docenten en haar klasgenoten. Else moet een openbaring zijn geweest in een tijd waarin een meisje van goeden Duitsen huize elegant maar terughoudend moest zijn en vrouwelijke liefthalligheid aan de dag moest leggen. Toen al interesseerden gedragsregels haar niet en ze was een toonbeeld van ongekunsteldheid, openhartigheid en impulsiviteit.

Een van de weinige verhalen die ze me zelf vertelde, maakte zo veel indruk op me dat ik me het nog woord voor woord herinner: ‘Bij de diploma-uitreiking,’ vertelde ze, ‘organiseerde mijn klas een kleine voorstelling. Iedere leerlinge moest iets voordragen, en ik besloot mijn lievelingslied “Es war in Schöneberg, im Monat Mai” te zingen, want dat hoefde ik niet meer in te studeren. De grote dag brak aan en ik trok mijn mooiste jurk aan, met allemaal kantwerk, ruches en volants, die me nog dikker maakten dan ik al was. En dan ook nog die dikke vlecht en een bloemenkransje op mijn hoofd. Nou ja, ik was zestien en deinsde nergens voor terug. De zaal zat vol met docenten, ouders, familieleden en vrienden. Voordat ik op moest, had een prachtig blond meisje “Gretchen am Spinnrad” voorgedragen en ik begon me onbehaaglijk te voelen, omdat ik haar zo indrukwekkend en mooi vond, en dacht: vergeleken met haar heb jij niet veel te bieden, kindlief! Toen ze klaar was klaptten de mensen, maar niet lang, en zeker niet enthousiast. Daarna

zong ik mijn liedje en deed er een paar danspasjes bij. Het was best schattig, maar niets bijzonders. Ik begrijp nog altijd niet wat er in de mensen gevaren is. Ze applaudisseerden als bezetenen en riepen “Bravo” en “Bis”. Ik moest het hele lied nog een keer zingen en tot slot heb ik die krans van mijn hoofd gerukt en in het publiek gegooid. De zaal stond op z’n kop!’

Het is een typerend verhaal, een soort leidmotief in Elses eerste levenshelft. Mensen, of het nou mannen, vrouwen of kinderen waren, kwamen op haar af, zochten haar nabijheid, liefde en vriendschap. Die gaf ze aan velen, zeer velen, ze gaf het royaal, zonder reserve, kwistig en vaak onbezonnen.

Ik heb me steeds weer afgevraagd wat het geheim van haar aantrekkingskracht was, ik vroeg het aan mensen die met haar bevriend waren. Maar niemand, inclusief ikzelf, kon er de vinger op leggen. Zeker, ze had een mooi gezicht, ze was slim, grappig en stroomde over van liefde, vitaliteit en gulheid. Ze was wars van conventies, niet berekenend en had geen pretenties. Maar het was meer dan dat. Ze had een uitstraling die niet met fysieke, menselijke of intellectuele gaven te verklaren is.

Wanneer ik haar probeer te omschrijven, kom ik steeds weer uit bij het woord ‘echt’. Ze was, in een wereld van zelfbedrog, aanstellerij en huichelarij, zo echt en puur als alleen een natuurlijk wezen kan zijn. En tegelijk was ze buitengewoon intelligent en in haar denken veel sneller, beweeglijker en zelfstandiger dan de vrouwen uit die tijd. Ja, ze was anders – niet alleen omdat ze Joods was en daardoor een zekere exotische, misschien zelfs een verboden aantrekkingskracht op haar Duitse landgenoten uitoefende, maar omdat ze zelfstandig was en haar generatie ver vooruit.

Kort voor haar dood schreef ze in haar laatste brief aan mij: ‘Als vrouw van mijn generatie was ik iets nieuws, ik was abnormaal en verdacht. Ik viel zogezegd uit de toon, ik moest heel sterk zijn en mijn eigen regels maken. Niemand hielp daarbij, integendeel, in het beste geval vonden ze me grappig, in het slechtste geval ontaard.’

De Kirschners volgden de ontwikkeling van hun dochter met trots en zorg. Het meisje trok te veel aandacht, ze had een diepgaande interesse

voor haar christelijke omgeving en ze ging met mensen om van wie Minna geen hoge dunk had. Wat dreef haar bijvoorbeeld zo vaak naar die buitenissige Lilly, een vroeger schoolgenootje, over wie ze vervolgens vreemde verhalen vertelde: Lilly droeg thuis een Indiaas gewaad, brandde wierookstokjes en declameerde gedichten waarvan zij, Minna, nog nooit een regel had gehoord. En Lilly's broer schreef romans.

Wat ze daar zo leuk aan vond, wilde haar moeder weten, aan die Indiase lappen en die ongetwijfeld slechte romans?

Het artistieke, antwoordde Else, het vrije, het totaal andere. Minna schudde verwonderd haar hoofd. Alsof Else niet genoeg neven en nichten had, jonge, fatsoenlijke mensen die ook niet dom waren. Eentje was een waar taalgenie, en Selma, een beeldschoon meisje, had een prachtige stem en zong zelfs al op besloten feestjes. Ze waren allemaal veel volgzamer dan haar dochter en hadden niet van die gekke ideeën.

De altijd goedgegelovige Daniel was van mening dat ze eroverheen zou groeien, Elsje was pas zeventien, bijzonder opgewekt en nieuwsgierig naar wat het leven te bieden had, zoals ieder jong mens.

Ja, Else was nieuwsgierig naar wat het leven te bieden had, maar hoofdzakelijk naar het christelijke leven. Haar eigen milieu kende ze goed genoeg, en hoe ouder ze werd, hoe minder het haar beviel. Het was het milieu van de zogenaamde confectie-Joden, die bij de gegoede Joodse burgerij voor niet sociaal aanvaardbaar doorgingen en bij de Joodse intellectuelen voor oppervlakkig. Else schreef over haar milieu: 'Ik kon de mensen uit onze kringen niet uitstaan. Ze handelden allemaal in stoffen, leer of bont, ze spraken een afschuwelijk jargon en waren grof en zonder enige ontwikkeling. Ze zeiden dat ik een goede partij moest trouwen. Ik was woedend toen ik dat hoorde. Trouwen spreekt vanzelf, maar wel uit liefde. De goede partij, dat was zo Joods, en ik kon het Joodse in zo'n relatie niet uitstaan.'

Als haar ouders hadden geweten welke verwaarloosde gedachten zich in het hoofd van hun dochter nestelden, hadden ze geen minuut rust meer gehad. Maar van weten kon geen sprake zijn, niet eens van een vaag vermoeden. Het was voor hen ondenkbaar dat Else, die ze zo Joods mogelijk hadden opgevoed, toenadering zocht tot het christendom en zich van het jodendom vervreemde. Veel dingen die hun dochter de

komende jaren zou doen, waren voor hen onvoorstelbaar, en een totale onthulling van haar levenswandel bleef hun gedurende hun leven bespaard. Else, die het volkomen onverschillig liet wat de mensen van haar dachten, maakte voor haar ouders en haar dochters wat dat betreft een uitzondering.

Maar destijds, met haar zeventien jaar en nog helemaal de goede Joodse dochter, lag ook voor haar de vrije, wijde, christelijke wereld buiten bereik en de aantrekkingskracht van dat andere kamp beperkte zich tot fantasiën en dromerijen. Ze had nooit serieus overwogen om te ontsnappen uit haar milieu, ook al vond ze het niet prettig en ergerde ze zich aan veel dingen. Ze hield van haar ouders en haar nu dertienjarige broer, een zachtaardige, stille jongen met een echte wiskunde-knobbel; ze was gehecht aan haar hartelijke ooms en tantes, neven en nichtjes; en ook al deed ze weinig met het Joodse geloof, ze voelde zich toch verbonden met de God die haar vader 'hun God' noemde. Wat ze miste en abusievelijk alleen bij de christelijke kant dacht te vinden, was een stimulerende intellectuele omgeving. Ze las in de bibliotheek alles wat los en vast zat, haar ouders moedigden dat ook aan, maar vervolgens werd ze alleen gelaten met haar behoefte erover te praten, te discussiëren en beleerd te worden over alles wat ze had gelezen. Minna las uitsluitend Shakespeare en Goethe, Daniel de krant. Minna wilde alleen de toneelstukken van haar lievelingsschrijvers zien, terwijl Daniel een voorkeur had voor komedies of stukken met een Joods thema. Minna ging graag naar een concert, Daniel naar de opera. Vaak konden ze het niet eens worden en gingen ze maar niet.

Else was het liefst iedere avond naar de opera, een concert of het toneel gegaan en ze had zo graag een keer in haar eentje door heel Berlijn gezworven.

Berlijn, dat in sneltreinvaart groeide, zich steeds dieper in het Brandenburger landschap vrat en een voortdurend veranderend, steeds opwindender gezicht liet zien: nieuwe straten, boulevards en lanen, nieuwe wijken, nieuwe gebouwen, nieuwe kunstwerken, nieuwe warenhuizen, nieuwe uitgaansgelegenheden en nachtclubs, nieuwe culturele complexen, nieuwe verkeersmiddelen, nieuwe geluiden en nieuwe geuren. Een stad met tweeënhalf miljoen inwoners in onafge-

broken bedrijvigheid, tweeënhalf miljoen mensen die allemaal een ander leven leidden, met een ander lot; mensen die door de straten slenterden, liepen en renden; ramen met daarachter verborgen geheimen, drama's, geboortes, dood, herderssuurtjes en verveling. Een stad waarmee Else was vergroeid en zich verbonden voelde, die ze wilde verkennen tot ver over de door haar ouders gestelde grenzen.

Wat kende ze nou helemaal van Berlijn? Charlottenburg en directe omgeving, de beroemde straten waar werd geflaneerd, de bezienswaardigheden die op zondag werden bezocht, Potsdam en Grunewald om rustig te wandelen, het slot, het park in Charlottenburg, de dierentuin, de confectiewijk waar haar vader zijn winkel had, het lievelingscafé van haar ouders, een gigantisch etablissement van twee verdiepingen, waar saaie muziek werd gespeeld en saaie mensen taart aten. Wanneer ze om een of andere reden naar een verder weg gelegen, haar onbekende wijk moest, werd ze door haar moeder of vader, een oom of tante vergezeld, en dan gingen ze linea recta zonder op of om te kijken op hun doel af en op dezelfde manier weer naar huis. Soms waagde ze zich stiekem in de drukke winkelstraten, waar het krioelde van de mensen en het rumoerig was: mensen van alle rangen en standen, van loopmeisje tot de in bont gehulde echtgenote van een industrieel, van bedelaar tot de chicste fabrikant; voertuigen, van paard-en-wagen tot en met de auto; winkels, van kruidenier tot warenhuispaleis; uitgaansgelegenheden, van bierkroeg tot deftig restaurant.

Else werd gefascineerd door het leven dat zich in steeds nieuwe beelden voor haar uitstreckte; ze genoot van de blikken die jonge mannen haar toewierpen. Soms beantwoordde ze er eentje, kort, verlegen, en met de beklemmende gedachte: o jee, als moeder eens wist hoe verdorven ik ben!

Ik heb een foto van haar uit die tijd. Een jong, knap, nog steeds onrijp meisje, dat door de fotograaf in een schalkse pose is neergezet: de dikke vlecht hangt over haar rechterschouder, haar hoofd is naar links gebogen, ze glimlacht en drukt een bosje bloemen tegen haar borst. Minna vond de foto vast heel geslaagd, want hij toont het beeld dat ze van haar dochter had: een lief, onschuldig en een beetje ondeugend meisje, dat binnenkort de veilige haven van het huwelijk zal binnenlopen en haar